

İSLAM DIŞI DİNLERDE HAC

Ali ERBAŞ*

ABSTRACT

There is a practice of pilgrimage in most of the religions. In general, holy place is considered as the common point of pilgrimage in all these religions. Another common point, though not in all religions, is holy time. However, there is no regularly organised practice of pilgrimage in other religions as in Islam, the time and place of which is determined by the revelation, made incumbent on those who have sufficient funds, and the way of its practice and the conditions of its acceptance are explained. From this point of view, the practice of pilgrimage is not so clear even in other Abrahamic religions, Judaism and Christianity, as in Islam. In other religions, to be a pilgrim, there is no time and place conditions similar to standing at Arafat on the night day of J. Hicra and circumambulate the Kaaba on the next day in Islam. Pilgrimage in other religions is similar to visiting holy places in Islam at any time of the year, and this kind of visiting can be considered as a supererogatory act of worship in Islam.

Dînî antropolojinin temel meselelerinden biri olarak kabul edilen hac, dinlerde farklı isimlerle ifade edilmesine rağmen, keyfiyet olarak bir benzerlik arz etmektedir. Hac, global bir kutsallaştırma faaliyeti olarak tanımlanmakta¹ ve temelinde ulûhiyyetin herhangi bir yerde tecellisi inancı yatmaktadır. Dinlerde kutsal kabul edilen yerlerin aslında mekan olma açısından diğer yerlerden pek bir farkı yoktur. Ancak burada ulûhiyyetin tecellisi, inançla ilgili bir olayın vukuu veya buranın dinî bir şahsiyetle bağlantısı, mekanı diğer yerlerden farklı kılmakta ve kutsallaştırmaktadır².

Demek ki kutsallaştırılmış bir mekan ve buna mukabil kutsallaştırılmamış başka mekanlar da vardır. Herhangi bir yapıya ve tutarlılığa sahip olmayan

* Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Doç. Dr.

¹ Alphonse Dupront, "Pelerinage", *Dictionnaire des Religions*, (Paul Paupard'ın yönetiminde), Paris 1993, II, 1547.

² Ö. Faruk Harman, "Hac", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1996, XIV, 382.

kutsal dışı mekanlara genelde şekilsizlik hakimdir. Dindar insan için mekanın türdeş olmama durumu, gerçek olarak varolan kutsal mekan ile onu çevreleyen tüm geriye kalan şekilsiz alan arasındaki zıtlık deneyiyle kendini göstermektedir. Dindışı tecrübe açısından mekan ise, türdeş ve yansızdır. Ancak böylesine bir “kutsal dışı varoluş” a saf haliyle rastlamak asla mümkün değildir. Ulaştığı dünyanın kutsallıktan arındırılma derecesi ne olursa olsun, dindışı bir hayatı seçmiş olan insan, dinsel tavrı ortadan yoketmeyi başaramamaktadır. Kutsallıktan en fazla arındırılmış varoluşun bile dünyanın dinsel olarak değerlendirilmesine ilişkin izleri hâlâ taşıdığı görülmektedir. Nitekim diğerlerinden niteliksel olarak farklı, ayrıcalıklı bazı yerler varlıklarını sürdürmeye devam etmektedir. Doğduğu yerlerin manzarası, ilk aşkların yaşandığı yerler veya gençlikte ziyaret edilen ilk yabancı kentin bir sokağı veya bir köşesi. Bütün bu yerler, en aşırı dindışı bir insan için bile özel, “yegane” bir niteliğe sahip olmaya devam etmektedir. Buralar dindışı insanın Evreni’nin “kutsal yerleri”dir ve bu tavır dindışı insanın “gizli-dinsel” tavrıdır³.

Kutsal yerler, bir toplumun dinî hayatının merkezi olan, insan hayatına yön veren ve anlam kazandıran yerlerdir. Kişinin dini ne olursa olsun, insan tabiatı böyle yerlere ihtiyaç duymuş ve kutsal duygusu başlangıçtan beri insan tecrübesinin bir parçası olagelmıştır. İnsan bu duyguyu mabedde herhangi bir yerde olduğundan daha derince hisseder. Çünkü kutsal yerler ilahi alemle dünyevi alemin kesiştiği, Tanrı ile insanın bir nevi bulunduğu ve kişinin kendisini ilahi huzurda hissettiği yerlerdir. Bu noktada, bir yere hangi sebeplerden dolayı kutsallık atfedildiği birkaç maddeyle belirtilmiştir:

a) Kutsal kabul edilen yerin Tanrı tarafından gösterilmesi: Bunun en güzel örneğini Süleyman Mabedi’nde görmekteyiz. Kudüs’te Süleyman Mabedi’nin yeri Hz. Davud’a melek vasıtasıyla bizzat Yahve tarafından gösterilmiştir⁴. Ka’benin yeri Hz. İbrahim’e işaret edilmiş⁵, Hz. Musa’ya da kendisinin Mukaddes Tuvâ vadisinde bulunduğu yine vahiy yoluyla bildirilmişti⁶.

³ M. Eliade, *Kutsal ve Dindışı*, Çev. M. Ali Kılıçbay, İstanbul 1991, s. 1-4.

⁴ Bkz. Tekvin, 8: 20-21; 22: 14; II. Samuel, 24: 21-25.

⁵ Hac, 22/26.

⁶ Çıkış, 3: 5; Tâhâ, 20/12.

b) Tanrı'nın o yerde kudretiyle hazır bulunuşu. Nitekim pekçok dinde mabedin en mukaddes mekanında Tanrı'nın ikamet ettiğine inanılmıştır.

c) Tanrı'nın o yerde görünmesi (theophany): İsraililerin Kenanlılardan miras olarak devraldıkları ve muhafaza ettikleri pekçok eski mabede karşı tavırları bunu gösterir. İsrail için bu mabetler ancak theophany yoluyla kendi tanrıları Yahve tarafından yasallaştırılmış olarak düşünülmüştür⁷.

d) Tanrı'nın o yerde gücünü izhar etmesi: Tanrı Yahve'nin Sina dağında Hz. Musa ile konuşmuş olması ve Kur'an'a göre oraya tecellî etmesi⁸. Bu sebeple burası yahudilerce kutsal sayılmıştır.

e) Bir yerin insanlar tarafından kutsal sayılması: Herhangi bir önderin doğup büyüdüğü veya dinî faaliyet gösterdiği, şehit mezarlarının bulunduğu veya din büyüklerinin hatıra eşyalarının muhafaza edildiği bir yer kutsal sayılmıştır. Çeşitli dinlerde bunun örneğine pekçok kez rastlamak mümkündür. Mekke, Medine ve Kudüs'ün müslümanlar tarafından, Hindistan'da ise başta Benares olmak üzere pekçok hac ve ziyaret yerinin hindular tarafından en kutsal yerler olarak kabul edilmesi bunun en tipik örneklerindedir⁹.

Kutsal mekan kavramı ve bu tür yerlerin ziyareti tarih boyunca bütün inançlarda mevcut olmuştur. Kutsal mekanları ziyaretin sebebi, o mekanın kutsiyetinin bahsedebileceği maddî, manevî ve ahlakî faydaları elde etmektir. Kabileci, millî ve evrensel dinlerin hepsinde kutsal kabul edilen mekanlar ve bu mekanların ziyareti söz konusudur. Yakındoğu'da milattan önce ikinci bin yıldan itibaren hac yerleri özellikle vahalarda ve şehir kültürünün bulunduğu yerlerde teşekkül etmiştir. İkinci bin yılın üçüncü çeyreğinde Mezopotamya'da Nippur, Asur'da Ninova bu türden ziyaret yerleriydi. Mari tabletlerinden öğrenildiğine göre M.Ö. XVIII. yüzyılda Harran'daki Sin ve Qatna'daki Belit-Ekalli tapınakları meşhur ziyaretgâhlardı. Bronz çağı boyunca Byblos'taki Baaltis Tapınağı, Mısır'dan gelen önemli takdimeleri kabul etmişti. Sümerlerde Nippur'daki Enlil, Sâmiler'de Ninova'daki İştâr, şöhret kazanmıştı ve Sümerler döneminden itibaren hac için kutsal sayılan güzergâhlar mevcuttu. Babilonya'da Esagil ve Marduk ziyaret edilen ilahlardı. Hititler'de kral, baş rahip sıfatıyla her

⁷ Hakimler, 6: 11.

⁸ A'raf 143.

⁹ Ahmet Güç, *Dinlerde Mabet ve İbadet*, İstanbul 1999, s. 21-25.

yıl kış mevsiminde krallığın büyük ibadet merkezlerini ziyaret ederdi. Suriye’de Byblos, Aphaka, Tyr, Heliopolis (Ba’lebek) ve özellikle Hierapolis önemli hac merkezleriydi. Bilhassa Romalılar döneminde çok sayıda yabancı uzak ülkelerden buraları ziyarete geliyordu¹⁰.

Eski Mısırlılar ölülerini, Osiris’in acı çekme yeri olan Bonsiris’e götürüyorlardı. Eski Yunan’ın Apollon kültüne ya da M.Ö. V. yüzyılın sonunda Asklepios kültüne tahsis edilmiş panhellenik büyük tapınaklar (Delphes veya Delos), kendilerinden övgüyle bahsedilen tedavi merkezleriydi. İsrail dininin kökleri sayılan Sichem veya Hébron, eski Kenan ve Silo tapınakları Filistin’in fethine kadar belli başlı hac yerleriydi. Hindistan’da Benares veya Gaya, Sihlerin kutsal şehri Amritser, Tibet’te Lhara ve Rtsa rı’nın kutsal dağı, Çinde T’ai-shan, Hua-shan, Heng-shan, Non-yu-shan, Sung-shan isimli yüksek dağ tapınakları, Japonya’da bulunan 88 kadar tapınak ve tanrıların yurdu olarak kabul edilen dağlar hac yerleri olarak kabul edilmektedir. Hıristiyanlık’ta başta Kudüs, Roma ve Compostelle olmak üzere birçok hac mekanı vardır. İslam’ın hac merkezi olan Mekke de dahil, hac olgusunu kabul eden bütün dinlerde en ortak nokta, belli hac mekanlarının oluşudur¹¹.

Haccın yerine getirilmiş olması için kutsal bir mekanın yanında kutsal takvim ile tespit edilmiş bir tarih ve belli bir ritüelin de olması gerekir¹². Dindar insan için zaman da mekan gibi ne türdeş ne de süreklidir. Kutsal zamanın çoğunlukla devrevî bayramlar şeklinde tecellî eden fâsılaları vardır. Her dînî bayram, her manevî tören zamanı, efsanevî bir geçmiş içinde “başlangıçta” meydana gelmiş olan bir olayın yeniden güncelleştirilmesinden ibarettir. Bir bayrama dînî bir ruhla katılmak, bizzat bayram tarafından yeniden güncelleştirilen efsanevî zamanla yeniden bütünleşmek üzere “olağan” zamansal süreden çıkmayı gerektirmektedir. Her devresel bayramda aynı kutsal zaman yeniden ortaya çıkmaktadır. Bu zaman geçen yılın ya da bir yüzyıl öncesinin bayramında tezahür edenin aynısıdır¹³. Bunun için hacca gitmek

¹⁰ Harman, “Hac”, *DİA*, XIV, 382; Daha geniş bilgi için bkz., *Dictionnaire de la Bible: Supplément*, Paris 1928-1985, VII, 567-570.

¹¹ Alphonse Dupront, *a.g.e.*, II, 1547.

¹² Alphonse Dupront, “Pelerinege”, *a.g.e.*, II, 1547.

¹³ M. Eliade, *Kutsal ve Dindışı*, s. 48-49.

isteyen insan, ziyaret edeceği mekanların ziyaret tarihini kutsal bir zamana denk getirir ve böylece kutsal mekan ve kutsal zaman atmosferi içinde haccetmiş olur.

Özet olarak hac olgusunu fenomenolojik açıdan beş noktada değerlendirmek mümkündür: 1. Tabiat üstü bir gücün onuruna ziyaret yolculuğu yapılır. 2. Hac kutsal bir mekanda gerçekleştirilir. 3. Hac yolculuğuna kutsal bir tarihte (bir bayram günü) çıkılır. 4. Fenomenolojik olarak hac kolektif bir olaydır. 5. ayin ve ibadetler ile yerine getirilir¹⁴.

Hac olgusu yukarıda görüldüğü gibi dinlerin bir çoğunda şu veya bu şekilde var olmakla birlikte, bazılarında daha önemli bir yer işgal etmektedir. Bu konu Baki Adam tarafından “*Dinlerde Hac İbadeti Üzerine Bir Araştırma*” ismiyle 1989 yılında Yüksek Lisans tezi olarak çalışılmış, ancak basılmamıştır. Biz burada farklı kaynaklardan elde ettiğimiz bazı bilgileri fazla detaya girmeden sadece tanıtım amacıyla bir makale boyutunda toparlayarak yayınlamayı düşündük. İslam’da hac konusu genel olarak bilindiği için, diğer bazı dinlerden –Hristiyanlığa biraz fazla yer vererek- örnekler vererek konuyu açıklamaya çalışalım.

I. ESKİ MİSİR DİNİNDE HAC

Eski Mısır’da büyük tapınakların duvarlarındaki birçok resim ve yazı ve ayrıca bu tapınakların çatılarında bulunan “hacılara ait ayak izleri” gibi bulgulardan hareketle eski Mısırlıların hac uygulamalarının mevcut olduğu kanaati ortaya çıkmaktadır. Eski Mısırlılar için yolculuk yapmak kolay bir şey değildi. Bunun için fırsat bulduklarında milli panteonun büyük bir tanrısı yanında dua ediyorlardı. Dînî merkez olarak kabul edilen birçok yer vardı. Busiris, Bubastis, Memphis (Ptolemeler döneminde), Abydos ve Karnak bunlardan bazılarıdır¹⁵. Herodot, büyük bayram için Bubastis’e gelenlerin sayısının yedi yüz bin olduğunu söylemektedir. Abydos’da Osiris’in esrarı kutlanıyor ve bu yerin ziyaret edilmesiyle öbür dünyadaki mutluluğun elde

¹⁴ Alphonse Dupront, “Pelerinage”, *a.g.e.*, II, 1547.

¹⁵ Guillemette Andreu, “Pelerinage Egyptiens”, *Dictionnaire des Religions*, (Paul Paupard’ın yönetiminde), Paris 1993, II, 1555; Ayrıca bkz., O. Hançerlioğlu, *Dünya İnançları Sözlüğü*, İstanbul 1993, s. 178.

edileceğine inanılıyordu. Daha sonra Amon vahası (şimdiki Siva) önemli bir hac yeri oldu¹⁶.

Görüldüğü gibi Eski Mısır'da haccın varlığına dair, doğruluğu kesin bilgilerden bahsetmek zordur. Çünkü buradaki hac ile ilgili bilgiler şifahî rivayetlere dayanmaktadır. Ancak Greko-romen çağdan itibaren hac uygulamasının mevcut olduğu net olarak tespit edilmiştir.

II. ESKİ YUNAN DİNİNDE HAC

Eski Yunan'da insanlar mevsimin gidişatına ve bayram günlerine göre, tanrılarının onuruna ziyaretlerde bulunmak amacıyla değişmeyen güzergahları takip ederek hac yolculuklarında bulunmuşlardır. “Mini-haclar” deyimiyle ifade edilen bu yolculukları, Panatheneler gibi görkemli tören alayları ve eski verimlilik ritleri eşliğinde gerçekleştiriyorlardı. Ancak Eski Yunan'da, Roma, Kudüs ve Mekke gibi “bütün yolların kendisine götürdüğü yer” olarak kabul edilen tek bir hac merkezi yoktur. Arkaik dönemden beri bir bölgenin halkını kendine çekmeyi başarmış olan birçok tapınak hep olagelmıştır. Delos, Delphes, Eleusis, Efes, Epidaure, Olympus gibi yerler bu tür tapınakların bulunduğu en büyük panhellenik merkezlerdir. “Teori” diye isimlendirilen eski bir kuruluş, sitelerin, büyükelçilerini antik dînî özellikleri olan bazı tapınaklara göndermelerini istiyordu. Bu delegasyonlar bazen görkemli alayları organize ediyor ve bu alaylara resmî bir hac görünümü veriyorlardı. Her sene Delos adasına böyle bir kfile gönderen Atina sitesinin organizasyonu bu teorilerden en tanınmıştı idi. Atina aynı şekilde Delphes'e de bir kfile gönderiyordu, ancak “pythaide” diye isimlendirilen bu düzensiz teori, Apollon tapınaklarına ait menziller boyunca sıralanmış ve yaya olarak 170 km uzunluğunda bir tören alayı oluşturmuştu. Bu tür hac faaliyetleriyle onlar, eski mitler içinde kendi arınmalarını buluyorlar ve bu vesileyle hatıraları canlandırıyorlardı¹⁷.

Eski Yunan haclarından çoğu, bir halk hareketi ve toplumun güçlenmesine katkıda bulunacak bir politik dayanışma olarak değerlendirilmektedir. Bu türden sûfilik ile ilgili eski tarihlere ait kendine özgü özel bir karaktere sahip bulgulara

¹⁶ Harman, “Hac”, *DİA*, XIV, 383.

¹⁷ A. Motte, “Pelerinages Grecs”, *Dictionnaire des Religions*, (Paul Poupard'ın yönetiminde), II, 1556.

da çok sık rastlanmaktadır. Mesela Eleusis'in inisiyatik törenlerinde insanlar uzun bir ayın alayı meydana getirmekte ve kutsal bir yol boyunca tamamen mistik bir çevreye yayılmaktaydı. Tanrılara doğru giden yollar Parmenidos'a göre Hakikat'a doğru; Empedoclos'a göre Dindarlığa doğru; Platon'a göre ise Hikmet ve Adalet'e götürmektedir. Bu tür inisiyatik yolculuklar teması, cennetin eskatolojik teması ve ruhun manevi gezintileri ile karışmaktadır. Bir sürgün olarak kabul edilen dünya hayatı ise, son mutluluğa doğru giden yolu açan uzun bir arındırma süreci şeklinde değerlendirilmektedir¹⁸.

III. HİNDUİZM'DE HAC

Hindistan toprakları, iki bin yıldan beri hac mekanı olarak kabul edilir. İster orada doğmuş olsun, isterse dışarıdan gelip buraya yerleşmiş olsun Hindistan'da bulunan bütün dinler bu konuyu benimserler. Hinduizm'de hacıya (*varkarı*) bir köylü ya da kendi köyünde özgürce sofuluk hayatı (*bhakti*) yaşayan bir sanatkar gözüyle bakılmaktadır. "Dua adamları" olarak bilinen gezici vaizlerin vaazları (*kirtan*), toplu olarak söylenen ilâhiler (*bhajan*) ve benzeri hususlar, hinduist hacıların, hac anında yerine getirdikleri spirüel egzersizlerdir. Mesleğine ya da iş durumuna göre senede bir sefer veya daha fazla, iş sıkıntılarından, aile kaygılarından ve kast kurallarından uzak bir hayatı teneffüs ederek ilahiler eşliğinde kalabalık bir sofu meclisi ile birkaç günlüğüne hac merkezi olarak kabul edilen yerlere doğru hac yolculuğuna çıkarlar¹⁹. Bunların içinde milyonlarca kimseler yaşlandıkları ve kötürümleştikleri zaman karınları üzerinde sürüne sürüne gidiyor ve son nefeslerini Ganj nehrinin kıyılarında alarak birdenbire Şiva'nın cennetine kavuşmak istemektedirler. Ganj nehri üzerindeki Benares'te iki mabet ve sayısız türbeler vardır ve bunların hepsi aynı ümidi besleyen hindularla doludur. Fakat Benares, Hindistan'daki biricik kutsal şehir olmadığı gibi, Ganj da tek kutsal nehir değildir. Hindistan'ın her köşesi kendine göre kutsal mukaddes mabetler ve türbelerle doludur. Tarif

¹⁸ A. Motte, "Pelerinages Grecs", *Dictionnaire des Religions*, (Paul Poupard'ın yönetiminde), II, 1557; ve bkz., G. Siebert, "Reflexion sur la Notion de Pelerinage dans la Grece Antique", *Les Pelerinages, de l'Antiquité Biblique et Classique à l'Occident Médiéval*, Paris 1973, s. 33-53.

¹⁹ Guy Deleury, "Pelerinages Hindous", *Dictionnaire des Religions*, (Paul Poupard'ın yönetiminde), II, 1558.

edilemeyecek derecede çirkin putlar her yerde göze çarpar. Bunlar arasında fil kafalı tuhafıklar, üç gözlü ucubeler, birkaç kafalı canavarlar ve korku veren türlü türlü şeyler görülür²⁰.

Netice itibariyle Hindistan'ın her köşesine yayılmış olan mabedler ve mabudların bulunduğu yerler kutsal mekanlar olarak kabul edilir ve hac maksadıyla ziyaret edilir.

IV. BUDİZM'DE HAC

Budist hac geleneğinin en karakteristik özelliği, Budda'nın hatıralarının saklandığı stupaların veya diğer kutsal yerlerin etrafında saygıyla dönmektir. Özellikle Güney Asyalı budistler bir tür "tavaf" olarak nitelendirilebilecek bu hareketi gruplar halinde yaparlar. Tavafta kutsal nesnelere sağ taraflarına alarak onların etraflarında dönerler. Tavaf esnasında yiyecek ve içecek takdiminde bulunur, Budda'nın doktrinlerini düşünerek meditasyon uygularlar. Tibetli budistler yol üzerindeki bütün kutsal yerleri tavaf ederler ve hac merkezine gelirler, tavaf ederken saat yelkovanı yönünde hareket ederler²¹.

Mahaparinirvanasutra'ya göre Buda, ölümünden kısa bir zaman önce dört büyük hac yerini ziyaret etmeyi tavsiye etmiştir:

Lumbini parkı: Burası Buda'nın doğduğu yerdir.m

Bodh-Gaya: Burası Buda'nın Uyanmış olduğu yerdir ve Bodhi ağacı da buradadır.

Benares Parkı: Uyandıktan sonra ilk vaazını yaptığı yer.

Kushinagara'daki Complete Extinction koruluğu.

Hristiyan çağının ilk yüzyıllarında bu hac merkezleri Çin budistlerinin ilgisini çekmiş ve birçok hacı Fa Hien (IV. yy.), Song Yun (V. yy.) ve Hiuan Tsang (VII. yy.) isimleriyle anılan Budizm'in kaynaklarını öğrenmek için Hindistan'a gelmişlerdir. Onların yolculuk hikayeleri bugün Hint Budizmi'nin tarihinin önemli bir kaynağını oluşturmaktadır. Ayrıca her budist ülkenin kendine özgü hac merkezleri vardır. Mesela, Tibet'te Lhasa, Samye, Gaden, Tashilumpo, Sera ve günümüzde Hindistan'da Benares yakınındaki Sarnath,

²⁰ Ö. Rıza Doğrul, *Yeryüzündeki Dinler Tarihi*, İstanbul 1963, s. 105.

²¹ Baki Adam, *Dinlerde Hac İbadeti Üzerine Bir Araştırma*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi S.B.E. 1989, s. 87-88.

Bodh-Gaya, Ajanta ve içinde bazı manastırlarla mezar anıtlarının bulunduğu Sanchi gibi yerler, Çinde Buda ve Bodhisatvalar'a vakfedilen P'u-t'o-shan, Chiu-hua-shan, Wu-t'ai-shan ve O-mei-shan gibi manastır ve mabetler bu merkezlerden bazlarıdır. Brahmanik mabedlerde ya da sunaklarda yerine getirilen hac konusu da budist sūfilığında önemli bir rol oynamaktadır²².

Görüldüğü gibi Budizm'de diğer dinlere nazaran hac merkezleri biraz daha fazladır ve farklı bölgelere göre farklı uygulamalara rastlanmaktadır.

V. ŞİNTOİZM'DE HAC

Şintoizm'de hac merkezi olarak kabul edilen yer İse'dir. Birisi hasat mevsiminde, diğerleri ise sene ortası ile sene sonundaki arınma mevsimlerinde olmak üzere Tanrıça Amaterasu'nun kutsal kenti olan İse'ye yılda üç defa hac yolculuğu yapılmaktadır. Hacılar İse'ye geldiklerinde Amaterasu'nun mabedine girmeden önce İzusu ırmağında usulüne uygun olarak temizlenirler. Temizlik yaparken Temizlik Tanrısı'na dua ederler. Sonra gruplar halinde rehberlerini takip ederek Tanrıça'nın mabedinin önüne gelirler. Baş rahip mabedin kapısını açar, içeri girer. Arkasından diğer rahipler girerler. Kapıdan altara kadar kırık bir çizgi halinde sıralanırlar. Hacıların getirdiği takdimeleri elden ele altara kadar ulaştırır ve altarda farklı aralarla sıralanmış masaların üzerine bırakırlar. Takdimeler baş rahip tarafından takdis edilerek boru ve davulun müziği eşliğinde Tanrıça'ya sunulur²³.

Şintoizm'de sene ortası ve sene sonundaki günlerden birinde yapılan ve bedenî ve ahlaki kirlere temizlenme gayesi taşıyan Arınma hacları vardır. Bu haclar için yapılan ayinler İse'de yapıldığı gibi mahallî mabetlerde ve nehir kenarlarında da yapılabilir. Arınma ayinleri şu şekilde yapılır: Vücuda su serptikten sonra pirinç sapından insan suretinde imal edilmiş ve üzerine ayinde hazır bulunanların kirini temsil eden lekeler sürülmüş olan küçük bir heykelcik suya atılır. Kötü güçlerin müdahalesini önlemek için ilahi gücü temsil eden

²² Michel Delahoutre, "Pelerinage Boudhiques", *Dictionnaire des Religions*, (Paul Poupard'ın yönetiminde), II, 1555; ve bkz., M. Vijayaratna, "Les Pelerinages dans le Bouddhisme de Sri Lanka", J. Chelini ve H. Branthomme, *Histoire des Pelerinages Non Chretiens*, Paris 1987, s. 258-263; N. Dag-Pa, "Les Pelerinages Boudhiques au Tibet", J. Chelini ve H. Branthomme, *a.g.e.*, s. 264-277.

²³ Baki Adam, *a.g.e.*, s. 92-93.

“Nusa” sürekli sağa sola sallanarak bu güçler kovulmaya çalışılır. Nusa sallanırken çeşitli arınma duaları da okunur. Bu ayın, heykelciğin üzerindeki lekeler suda temizleninceye kadar devam eder²⁴.

Hac, genel olarak birçok dinde meşakkatli ve kompleks bir ibadettir. Ancak Şintoizmde diğer ibadetlerde olduğu gibi hacda da bir sadelik mevcuttur.

VI. YAHUDİLİK’TE HAC

Yahudilik’te haccın tarihini Hz. İbrahim’e kadar götürmek mümkündür. Tekvin’de; İbrahim’in Harran’dan ayrıldıktan sonra vardığı Kenan diyarında Kutsal Meşe Ağacı’nın altında²⁵ sonra Bethel ile Ai arasında bir yerde²⁶, ve daha sonra da Hebron’da²⁷ “Tanrı’nın görüldüğü yerde bir altar yapıp, Tanrı’ya kurban takdim ettiği ve ona ibadette bulunduğu anlatılmaktadır. Yine Tekvin’de, İshak’ın Beer-Şeba’da²⁸, Yakub’un da Şekem²⁹ ile Beyt-el-de (Bethel)³⁰ “Tanrı’nın gördüğü yerde, İbrahim’in geleneği üzere ibadet ettikleri yeralmaktadır. Tekvin’de açıkça ifade edilmiş olmasa da, “Tanrı’nın görüldüğü yer” hac yeri, “Tanrı’nın görüldüğü zaman” da hac zamanı kabul edilirse, İbrahim, İshak ve Yakub’un bu ibadetleri bir hac ibadeti olarak telakki edilebilir³¹.

Eski Ahid’in bazı metinlerinden, yahudi erkeklerinin yılda üç defa Kudüs’te Yahve’nin huzurunda bulunmak zorunda olduğu anlaşılmaktadır³². Buna göre hac; küçükler, körler, kadınlar, akıl ve beden hastalıkları olanlar hariç, her yahudiye farzdır. Kadın ve çocuklar hariç tutulmuş olmasına rağmen, birçok kadın kocaları, çocuklar da ebeveynleri ile hacedebilmektedirler. Bu ziyarette büyük sayıda kurbanlar kesilmekte ve derileri de hacıların hizmetinde bulunanlara karşılıksız olarak verilmektedir³³.

²⁴ Baki Adam, *a.g.e.*, s. 94.

²⁵ Tekvin, 12: 7.

²⁶ Tekvin, 12: 8

²⁷ Tekvin, 13: 18.

²⁸ Tekvi, 26: 25.

²⁹ Tekvin, 33: 20.

³⁰ Tekvin, 35: 1-5.

³¹ Baki Adam, *a.g.e.*, s.18-19.

³² Bkz., Çıkış, 23:14, 17; 34:23.

³³ Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara 1993, s. 461-462.

Pesah (Fısıh) (mayasız ekmek bayramı)³⁴, Şavuot (haftalar bayramı)³⁵ ve Sukot³⁶ (çardaklar, çadırlar bayramı) yahudilerin en önemli bayramlarından üçüdür³⁷ ve “Hac Bayramları” diye isimlendirilir. Mabel zamanında yahudiler yılın bu üç büyük bayramında Mabel’i ziyaret etmek zorundaydılar. Yahudiler tarafından kutlanan bu üç ziraî bayram, Kenanîler tarafından da ziraî bayramlar olarak kutlanıyordu. Bu bayramlar yahudi özelliklerini taşımış olsalar bile büyük bir ihtimalle yahudilerin yerleşimlerinden sonra Kenanîlerden alınmışlardır. Şavuot (Haftalar Bayramı), yerleşik hayat yaşayan çiftçilerin bayramıydı. Yahudiler onu Filistin’e girişten sonra benimsediler. Şukot (Çardaklar Bayramı) Kenan’a yerleşim sonrasına kadar müesseseseleşmemişti. Bu üç bayram da Kenanîlerden adapte edilmişlerdir³⁸.

Bu üç eski hasat bayramı İbranice’de “hag” adıyla anılır ve Pesah için “hag ha-pesah”, “hag ha-matsot”, “hag ha-aviv”; Şavuot için “hag ha-şavuot” ve “hag ha-katsir”; Sukot için ise “hag ha-sukot” isimleri kullanılmaktadır. Öneminden dolayı ve halkın Kudüs’deki Mabel’e hurma dalları ve diğer bitkileri taşıyarak akın etmesi sebebiyle çoğu zaman bu bayram sadece “Hag” olarak da adlandırılmıştır. “Hag” kelimesi hacla dinî bayramı birbiriyle bağlantılı kılmaktaydı. Temel dinî bayramlar ibadet yerleriyle irtibatlı olduğundan dinî bir seyahati de ihtiva ediyordu. Demek oluyor ki, bayramlar münasebetiyle ziyaret edilen bu ibadet yerleri aynı zamanda hac mekanları olarak kabul edilmekteydi. Bu tür mekanları üç grupta toplamak mümkündür: 1. Kudüs ve çevresinde oluşmuş, târihî özelliğe sahip ve Kitab-ı Mukaddes’in tarihi içinde ortaya çıkan mekanlar. 2. Talmud ve Kabala’da adı geçen ve genelde Celile’de (Galile) bulunan bilge mezarları. 3. İsrail’in çeşitli bölgelerinde Diaspora³⁹ bilgelerine ve azizlere adanan merkezler⁴⁰.

³⁴ Çıkış, 23: 15, 35; Levililer, 23: 5-6; Sayılar, 28: 16-17, Tesniye, 16: 1-3.

³⁵ Çıkış, 34: 22; Tesniye, 16: 6.

³⁶ Çıkış, 23: 16; 34: 22; Tesniye, 16: 16.

³⁷ Mircea Eliade-I.P. Couliano, *Dictionnair des Religions*, Paris 1997, s. 234 ve bkz., Tesniye 16:16-17; II. Tarihler 8:13.

³⁸ Adem Özen, *Yahudilikte İbadet*, İstanbul 2001, s. 213.

³⁹ Filistin dışında yahudilerin yaşadıkları yerler.

⁴⁰ Harman, *DİA*, II, 383.

Musa şeriatı öncesinde yaşamış önemli kişilerin başlarından geçen olaylarla ilgili olarak Eski Ahid’de zikredilen yerler daha sonra İsrail dini için özel mekanlar olmuştur. Hakimler döneminde gerçek anlamda haccın ifa edildiği ilk yer Silo’dur⁴¹. Krallık döneminde iki tür ziyaret yeri vardı; bunların ilki Beyt-el ve Dan gibi eski mezbahlar, diğeri ise Ahid Sandığı ve Mâbed sebebiyle Kudüs’tü. Kudüs’ün çekiciliği ve peygamberlerin ayrılıkçı mezbahlara karşı tavır almaları, ibadetin merkezileşmesini hazırlayan önemli gelişmelerdi; ancak bunun için krallık otoritesine de ihtiyaç vardı. Bu sebeple Hezekiel, VIII. yüzyıldan itibaren halkı görkemli bir Fısıh bayramı için Kudüs’e çağırdı⁴². Kudüs’ü ziyaret geleneği Mâbed’in yıkılışından sonra bile devam etti⁴³. Babil esareti sonrasında Mâbed’in yeniden inşası üzerine hac, 515 yılı Fısıh bayramıyla tekrar başladı⁴⁴. Sukkot bayramı görkemli bir şekilde kutlandı⁴⁵. Hacla ilgili şer’î kurallar, bunlara uymanın önemi ve haccın takva yönü⁴⁶ zamanla daha çok ön plana çıktı⁴⁷.

Yahudi Kutsal Mâbedi’nin Romalılar tarafından yakılıp yıkılmasından sonra (M.S. 70) oraya bağlı ibadetler bir müddet yapılamamış ve kurbanlar sunulamamıştır. Mâbed’in yıkılışından sonra geriye kalan Batı Duvarı, “Ağlama Duvarı” ya da “Şikayet Duvarı”⁴⁸ (Hakotel ha-mavravi) diye anılarak ziyaret edilegelmiştir. Selahaddin Eyyûbi’nin Kudüs’ü fethetmesi ile yahudiler yeniden hac yapma serbestliğine kavuşmuş; 1492 yılında İspanya’dan Osmanlı İmparatorluğu’na sığınan yahudilerden hac için Kudüs’e gidenlerin sayısında artış olmuştur⁴⁹.

Yahudiler için Kudüs’ün dışında kalan başlıca ziyaret yerleri şunlardır: Zebul’un Sidon’da, Rabbi Meir’in Tiberias’da (Taberiye), Simeon ben Yohai’nin Merom’da, Peygamber Hoşea’nın Safed’de, Samuel’in Nebi Samvil’de, Rahel’in Beytüllahm’da, Davud’un Kudüs’te, Nahum’un Musul civarında, Ezra’nın Bassorah yakınlarındaki Kurna’da, Hezekiel’in Babilonya’da, Daniel’in

⁴¹ Bkz., Yeşu, 18:1; Hakimler, 18:31.

⁴² II. Krallar, 23:22; II. Tarihler, 30:13.

⁴³ Bkz., Yeremya, 4:15.

⁴⁴ Bkz., Ezra, 7:19.

⁴⁵ Bkz., Nehemya, 8.

⁴⁶ Bkz., Mezmurlar, 120-134.

⁴⁷ Harman, *DİA*, II, 384.

⁴⁸ Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, İstanbul 1983, s. 195.

⁴⁹ Tümer-Küçük, *a.g.e.*, s. 462.

Kerkük'te, Ester ve Mordekay'ın Hemedan'da ve Yeremya'nın Fustat'ta bulunan kabirleriyle Karmel tepesindeki İlya mağarası. Günümüzde yahudiler belli günlerde bu tür yerleri ziyaret eder, bu ziyaretlerin şans getireceğine, talihsizlikleri iyi geleceğine, inanırlar. Hac mahallerinde dua edilir, adaklar adanır, bazan da istekler kağıda yazılıp bırakılır. Ağlama duvarı veya Süleyman Mâbedi'nin batı duvarı dışındaki ziyaret merkezlerinde azizlere yalvarılıp şefaathçi olmaları istenir⁵⁰. Ağlama Duvarı'nın karşısında 17 Temmuz akşamından 19 Ağustos'a kadar 23 gün boyunca devamlı çeşitli dualarla hac ibadetiyle meşgul olunur⁵¹. Ayrıca yukarıda bahsetmiş olduğumuz ve 15-22 Tişri'de kutlanan Sukkot bayramında, bayrama katılacak olanlar şeytanları püskürtmek için koç boynuzundan yapılmış *şofar* isimli bir enstrümanın sesiyle toplanırlar. Suyun yanına gelerek gayesi insanları günahattan kurtarmak olan *taşlık* ayinini ifa ederler. Yani bu ayin vesilesiyle günahın suyun dibine atıldığına inanırlar. Akşam olunca pancar (*silqa=avlamak*), pırasa (*karate=kesilmiş*), hurma (*temarim=işlenmiş*) vb. yiyecekler yerler. Burada müterâdif anlamlı kelimelerin kullanılmış olmasının sebebi, bu yiyecekleri tercih etmenin, "Tanrı'dan düşmanlarımızın *avlanmalarını*, *kesilmelerini* ve *bitmeleri*'ni diliyoruz" gibi bir dua yerine geçmiş olacağı içindir⁵².

VII. HİRİSTİYANLIK'TA HAC

Batı dillerinde hac olgusunu ifade etmek için kullanılan "*pelerinage*" ve "*pelerin*" kelimeleri, kök itibariyle Latince "*peregrinatio*" ve "*peregrinus*" kelimelerine dayanmaktadır. Ancak Cermen dilinde "*pelerinage*" yerine "*wallfahrt*"; haccı yerine getiren kişi manasına da "*pilger*" terimlerini kullanmak tercih edilmiştir. Latince *peregrinus*'un din dışı kullanımdaki manası ise "yabancı"dır.

Hiristiyanlığın ilk kaynağı olan Yeni Ahit metinlerinde hac ile ilgili açık ifadelere rastlanmamaktadır. Ancak, bu metinler içinde geçen bazı cümleler yorumlanarak haccın gerekliliğine delil gösterilmektedir. Hz. İsa'nın, bir

⁵⁰ Harman, *DİA*, II, 384.

⁵¹ Tümer-Küçük, *a.g.e.*, s. 462.

⁵² Eliade-Coulano, *a.g.e.*, s. 234.

öğrencisine hitaben kullandığı “benim ardımca gel”⁵³ sözü bu manada en dikkat çekici örnek olarak gösterilmektedir. Hıristiyan ilahiyatçıların “mânevî yolculuk” diye tanımladıkları “hac”, hıristiyanlar için İsa’nın bizâtihî kendisini takip etmekten ibarettir. Ayrıca İsa’nın, “Ben Yol’um, Hakikat’im, Hayat’ım. Benim aracılığım olmadan hiç kimse Baba’ya gelemez”⁵⁴ sözünden hareketle bu kanaate varılmaktadır. Bu ifadeden maksat, her hıristiyanın İsa vasıtasıyla Baba’ya ulaşmaya davetli olduğu hususunu vurgulamaktır. Yine İsa’nın, “Ben koyunların kapısıyım. Benden önce gelenlerin hepsi hırsız ve hayduttu, ama koyunlar onu dinlemedi. Kapı Ben’im. Bir kimse benim aracılığım ile içeri girerse kurtulur... Bu ağıldan olmayan başka koyunlarım var. Onları da getirmeliyim”⁵⁵ sözüyle de hacca telmihte bulunduğu belirtilmektedir⁵⁶.

Üçüncü yüzyılda İskenderiye Ekolü ruhun yükselişini ön plana çıkaran Yeni Eflatuncu felsefenin etkisi altında kalmıştı. Hıristiyan spiritalitesinin etkili öncülerinden biri olan Origen, mânevî gelişmenin birbirini izleyen evrelerini tasvir ediyordu. Origen’in, “dine yeni girmek, dinde gelişme seyri içerisinde olmak ve kusursuz hale gelmek” diye üç merhale halinde dile getirdiği mânevî yolculuğu, kendisinden sonra gelen teologlar, “ruhu olgunlaştırıcı, aydınlatıcı, birleştirici yollar” olarak tanımlamışlardır⁵⁷. İncil metinlerinden hareketle hıristiyan teologlar tarafından söz konusu edilen bu rûhî gelişme merhaleleri, tıpkı bir hac yolculuğuna benzetilmektedir.

Bu girişten sonra şimdi Hıristiyanlık’taki hac olgusunu târihî gelişimi içerisinde incelemeye çalışalım.

A. İlk Hıristiyanlık’ta Hac

Hıristiyan hac uygulaması ilk defa Konstantinler zamanında, Azîze Helene’nin Hz. İsa’nın doğduğu, çarmıha gerildiği, gömüldüğü ve büyük kiliselerin kurulduğu yerleri ziyaret etmesi şeklinde başlamıştır. Bu manada

⁵³ Matta, 8:22; Markos, 2:14; Luka, 5:27; Yuhanna, 21:19-22.

⁵⁴ Yuhanna, 14:16.

⁵⁵ Yuhanna, 10:7-16.

⁵⁶ Paul Philibert, “Pelerinage vers la Totalité”, *Concilium*, Strasbourg 1996, sy. 266, s. 106.

⁵⁷ Bkz., Thomas d’Aquin, *Summa Theologiae*, Cilt I (Christian Theology, ed., T. Gilby), New York 1963.

Azize Helene, hıristiyan hac tarihinde ilk hacı olarak kabul edilmektedir⁵⁸. İmparator Hadrien 135 yılında Kudüs'ü fethettikten sonra Temple (Mabed) Dağı üzerine Zeus'a ait ve Golgotha sitesi üzerine Venüs'e ait birer tapınak ve ayrıca Betlehem mağarasında da Adonis'e ait bir sunak inşa ettirmiştir⁵⁹. Hıristiyanlar İmparator Hadrien'in yaptırdığı bu tapınakları ziyaret etmeyi alışkanlık haline getirmişlerdi. Hıristiyanlığın ilk yıllarından beri şehit mezarları da yerel toplum tarafından ziyaret edilmekte ve Evharistiya ayinleri genellikle buralarda yapılmaktaydı. I. Constantin'den önce Petrus ve Pavlus'un mezarları da İmparatorluğun başkentine gelen insanlar tarafından dua maksadıyla ziyaret edilirdi. Havarilerin mezarlarını ta'zim etmek için Pers soyundan olduğu tahmin edilen Aziz Maris, karısı Marthe ve oğulları Audifax ile Avakum'un Roma'ya geldiklerine dair çok kesin olmayan rivayetler bulunmaktadır. İkinci yüzyılın sonunda Romalı Gaius, Phrygien Proclus'a, şehre geldiği takdirde kendisine birisi Vatikan tepesinde, diğeri ise Ostia yolu üzerinde bulunan Roma Kilisesi'nin kurucuları olan havarilerin anıtlarını göstereceğini yazmıştır⁶⁰.

Roma'daki Saint Pietro (Aziz Petrus) Kilisesi'nin büyük sunağı altında yapılan kazılar, insanların havarilere ve sevdikleri kimselere bağlılıklarını bildiren yakarılarını ifade eden resim ve yazıları gün ışığına çıkarmıştır. Bu resim ve yazılardan bazılarının tarihi 150 yılına kadar gitmektedir⁶¹.

IV. yüzyıldan itibaren Ortaçağa kadarki yüzyıllar boyunca hıristiyan haccı Kudüs Roma ve Compostelle üçgeninde gerçekleştirilmiştir. Hıristiyanlar tarafından Kudüs, günahın kurtuluşun gerçekleştiği esrarlı mekan, yaratılmış dünyanın merkezi⁶², Mesih'in ikinci kez dönüş yeri; Roma, havari Petrus ve Pavlus'un mezarlarının ve birçok şehidin kutsal anıtlarının bulunduğu kutsal şehir; Compostelle ise, dünyanın öbür ucunda havari Büyük Yakub'un kült merkezi olarak kabul edilmektedir⁶³.

⁵⁸ Alphonse Dupront, "Pelerinege", *Dictionnaire des Religions* (Paul Paupard'ın yönetiminde), Paris 1993, II, 1549.

⁵⁹ Eusebe, *Vie de Constantin*, III, 26; Jerome, *Lettre*, 58.

⁶⁰ Eusebe, *L'Histoire Ecclesiastique*, II, 25.

⁶¹ M. Guarducci, "La Tomba di Pietro", *Editrice Studium*, 1959'dan Jaime Vidal, "Le Pelerinage dans la Tradition Chretienne", *Concilium*, sy. 266, s. 59.

⁶² Bkz., Mircea Eliade, *Le Mythe de l'Eternel Retour*, Paris 1949, s. 30.

⁶³ Alphonse Dupront, *a.g.e.*, II, 1549.

Konstantin'in Hıristiyanlığa girişi, hıristiyan haccının gelişmesini hızlandırmıştır. İmparatorun bizâtihi kendisi Petrus'un ve Pavlus'un mezarlarının üzerlerine görkemli kiliseler yaptırmıştır. Annesi Helene ise, kutsal yerleri tanımak için Filistin'i ziyaret etmiş, orada bulunan Hadrien'in putperest tapınaklarını yıktırıp, Betlehem mağarasının ve Hz. İsa'yı çarmıha gerilmiş olarak gösteren figürün üzerine büyük kiliseler inşa ettirmiştir. Bundan yaklaşık on sene sonra Helene'nin Kudüs'ü ziyareti, hac mekanları olacak kutsal mekanların belirlenmesinin ilk işaretleri olmuştur. Bunlar sadece Golgotha, Saint-Sepulcre ve Nativité Mağarasının (İsa'nın Doğumu Mağarası) bulunduğu yerler değil, aynı zamanda Eski ve Yeni Ahid'e ait birçok olayın da geçtiği yerlerdir. Bunların dışında daha birçok ülkede hac mekanı olarak tespit edilmiş birçok kutsal mekan bulunmaktadır. Mesela, Gaule'de Tourslu Aziz Martin'in, İtalya'da Noleli Aziz Felix'in ve yine İtalya'nın Bari şehrinde Aziz Nicolas'ın, Sinaî'da Azize Catherine'in, Afrika'da Aziz Cyprien'in ve Kıbrıs'da Aziz Epiphane'in mezarları bunlardan bazılarıdır. Mezarların dışında bazı kutsal kalıntıların bulunduğu yerler de hac mekanları olarak kabul edilmişlerdir. Treves'de bulunan Mesih'in Gömleği, Turin'deki Kutsal-Kefen, Yugoslavya Trsat'ta veya Chartres'de Lorette'nin Santa Casa'sı, Bakire'nin Gömleği ve Etyopyalı Axoum'un kutsal sandığı bunlardandır. Rusya'nın Kiev şehrinde özellikle ortodoks hacılar için önemli sayılan 73 aziz mezarı, kalıntılar, ikonlar ve yüceltilmiş kiliseler bulunmaktadır. Lourdes⁶⁴ ve Fatima⁶⁵, hıristiyan haccının en yoğun olarak yapıldığı yerlerdendir. Bu gibi hac mekanlarını ziyaret ettikten sonra dönen hacıların etkisi Doğu'da olduğu kadar Batı'da da kiliselerdeki litürjik âdetlerin çabucak benimsenmesini sağlamıştır⁶⁶.

⁶⁴ 1858'de Bernadette Soubirous'un vizyonlarından itibaren Hz. Meryem'e tahsis edilmiş olan, Güney Fransa'da Prenelerin yükseklerinde önemli bir hac merkezi.

⁶⁵ Portekiz'de Lizbon'un Kuzeydoğusunda bulunan önemli bir hac merkezi.

⁶⁶ Pierre Albers-René Hedde, *Manuel d'Histoire Ecclesiastique*, Paris 1939, I, 227; Ayrıca bkz., Lalanne, *Des Pelerinages en Terre Sainte avant les Croisades*, 1845; D. Gorce, *Les Voyages dans le Monde Chretien des IV. et V. Siecle*, Paris 1925; Vincent et Abel, *Jerusalem Nouvelle*, II. cilt, Paris 1914, 1922.

B. Ortaçağ Hıristiyanlığında Hac

638'de Hz. Ömer'in Kudüs'ü fethi ile birlikte hıristiyan Filistin'in altın çağı sona ermiştir. Kur'an'ın Hz. İsa'yı Hz. Muhammed'den sonra en büyük peygamberlerden biri olarak takdim etmesi ve Hz. Meryem'den büyük saygı ile bahsetmesi, Kutsal Toprağın yeni sahiplerinin hıristiyanlarca kutsal sayılan mekanlara saygı göstermeleri ve bunlara dokunmayarak içerisinde ibadet edilmesine izin vermeleri, Bizans İmparatorluğu'nun ve Batı Krallığı'nın hacıları olarak bu kutsal mekanlara gelenlere kibarca ve nezaket kuralları içerisinde davranmaları⁶⁷ gözden kaçmamıştır. Çevredeki müslüman devletlerden tedirgin olmakla birlikte dışarıdan gelen hacılar, hıristiyan bölgesinde bulunan kutsal yerleri onlarca yıl boyunca ziyaret edebilmişlerdir. Bu hacılara yardımcı olmak için mabedler ve hastaneler kurulmuştur. Ancak, XI. yüzyılda Filistin'den dönen hıristiyan hacılar kendileri açısından üzücü buldukları bazı olaylar naklederek 1010 yılında müslüman idarecilerin Saint-Sépulcre Kilisesi dahil bazı kutsal mekanları yıktıklarını belirtmişlerdir⁶⁸. XI. yüzyılın sonuna doğru Papa II. Urbain kutsal yerlerin yeniden ele geçirilmesi için bir kutsal savaş çağrısında bulunmuş, bunun üzerine Haçlılar 1099'da Haçlı Seferleri'ni başlatarak Kudüs'e saldırmışlardır. Önce bir Latin Krallığı, arkasından da Kudüs ve Antakya patrikliklerini kurmuşlardır. Devam eden Haçlı seferlerine rağmen Kudüs, Selahaddin Eyyubi tarafından 1187'de yeniden fethedilir⁶⁹.

⁶⁷ et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ce'fir, *Târihu't-Taberî*, Beyrut 1988, IV, 109; M.Hamidullah, *Mecmuatü'l-Vesâiki's-Siyasiyye li Abdi'n-Neberîyye ve'l-Hilâfeti'r-Râşide*, Beyrut 1986, s. 502. X. yüzyılın sonlarına doğru uğradığı Şiraz'dan bahseden el-Mukaddesî, bu kentte gayri müslimler tarafından kutlanan bayramlarda müslümanların bulunduğu yerlerin, çarşıların bile süslendiğini, bunlara müdahale edilmediğini, hatta müslümanların bile dükkanlarını süslediklerini kaydetmektedir (Levent Öztürk, *Asr-ı Saadetten Haçlı Seferlerine Kadar İslam Toplumunda Hıristiyanlar*, İstanbul 1988, s. 175).

⁶⁸ Burada verilen 1010 tarihinde müslümanların başında Halife Hâkim Biemrillah bulunmaktadır. Batı kaynaklarında bu tarihte yıkıldığı ifade edilen kiliselerden İslam kaynaklarında söz edilmemektedir. Ancak halifenin 1008 yılında hıristiyanların hac ve bayram kutlamaları gibi âdetlerine karışmaksızın, sadece **Şenâin** bayramında **haç** vb. alemlerin dışarı çıkarılmasını istemediği, fakat 1010 yılında daha sert bazı yasaklamalar gündeme getirdiği belirtilmektedir (Bkz. el-Makrizî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali, *el-Hıttatü'l-Makrizîyye*, Beyrut, I, 266, II, 507).

⁶⁹ Jaime Vidal, *a.g.e.*, s. 61.

Kudüs'ün müslümanların eline geçmesi üzerine başlayan üçüncü haçlı seferi sırasında (1189-1192) Fransa kralı Philippe ile İngiltere kralı Arslan Yürekli Richard yönetimindeki hıristiyan ordusu Akkâ kalesini kuşatır (1189). Hıristiyan saldırılarına karşı iki yıl direnişini sürdüren kale, sonunda teslim olur. Akkâ alındıktan sonra Filistin kralına verilir ve Arslan Yürekli Richard ile anlaşmazlık içinde bulunan Fransa kralı Philippe de ülkesine döner. Haçlıların başında tek kral olarak kalan Richard, Yafa'yı ele geçirdiyse de (1192), gerçek hedefi olan Kudüs'ü Selahaddin Eyyûbî'den geri almayı başaramaz. Sonuçsuz savaşlarda ordusu iyice yıpranan ve tahtının tehlikede olduğunu öğrendiği için İngiltereye dönmeye karar veren Richard, sonunda Selahaddin'le bir barış antlaşması yapmak zorunda kalır (1192). Buna göre Sur'dan Yafa'ya kadar uzanan kıyı şeridi Haçlılar'da, Kudüs ise müslümanlarda kalacak; ancak, hıristiyan hacıların buradaki kutsal yerleri silahsız olarak ziyaret etmelerine izin verilecekti⁷⁰.

Hıristiyanların Ortaçağ'da hac mekanları olarak kabul ettikleri yerler oldukça azdı. En önemli hac mekanı olan Kudüs'ün haricinde İstanbul da (Konstantinopolis) kutsal kalıntılar açısından büyük bir merkez olarak kabul ediliyordu. 1204'de meydana gelen korkunç yağmalama olayına kadar İstanbul'un bu Kutsal kalıntıları hem Doğu ve hem de Batı hacılarını kendine çekmiştir. Şehrin içindeki kutsal kalıntılardan biri olan "**Dikenli Taç**", mâlî açıdan zor durumda olan bir Latin imparator tarafından çok sonraları Fransalı Saint-Louis'ye satılır ve Sainte-Chapelle'in mücevher çekmecesinde muhafaza edilir. Batı'da olduğu gibi Doğu'da da bazı azizlerin mezarları en önemli hac merkezleri olur. Mesela Fransa'da Saint-Martin ve Saint-Denis, İngiltere'de Saint-Cuthebert ve Cantorberyli Saint-Thomas, İtalya'da Saint-François ve Saint-Nicolas, Kiev'de Mağara Babaları (Peres de Grottes) gibi şahsiyetlerin mezarları bunlardan en önemlileridir. İçinde aziz mezarları bulunan tapınaklar, başlangıçta hıristiyanlardan fethedilen müslüman toprakları üzerinde idi. Bunlar sonraları Batı şehirlerine nakledilmiştir. Bunlardan mesela Saint-Nikolas Anadolu'da bulunan Myre'den (Bugünkü Demre) İtalya'nın Bari şehrine, Saint-Markos İskenderiye'den Venise'e ve Sevilleli Saint-Isidore, Seville'den Leon'a

⁷⁰ *Grand Dictionnaire Encyclopedique Larousse (Büyük Larousse)*, XX, 10314.

nakledilmiştir. Conques keşişleri tarafından cesedi çalındığı iddia edilen Agenli Foy, hacıların sürekli olarak ve en fazla ziyaret ettiği kimse haline gelmiştir. Ortaçağ'da Batı'da iki büyük tapınak, hac merkezi olma noktasında diğerlerini geride bırakmıştır. Bunlar Roma'da bulunan Aziz Petrus'un ve Aziz Pavlus'un mezarları ve Compostelle'de bulunan Aziz Yakub'un mezarıdır. Aziz Yakub'un mezarı XI. yüzyılda İspanya'nın Kuzeybatı ucunda bulunmuştur. Tapınağın Avrupa'nın dışından gelen hacıların üzerinde meydana getirmiş olduğu te'sir, İspanya'ya gelen ve Hıristiyan kralların yüksek lütuflarından yararlanan Cluny keşişlerinin propagandasıyla gerçekleşir. Zikredilen bölgelerdeki hac, Kudüs'deki hac ile mukayese edildiğinde oldukça popüler bir konuma gelmiştir. Roma tapınakları uzun bir ta'zim tarihine sahiptir. Papalığın uzun zamandan beri Roma'da bulunmasının ve Batı Hıristiyan hayatındaki rolünün gittikçe artmış olmasının, önemli bir hac merkezi haline gelmesinde büyük etkisi olmuştur. Ayrıca Roma Kilisesi yetkililerinin kiliseye ait faaliyetleri hükümet örgütleri çerçevesinde görülebilecek duruma getirmiş olmaları da Roma tapınaklarında eda edilen haccın önemini artırıyordu. Kutsal mezarlar ve kutsal kalıntılar dışında bazı kutsal resimler, özellikle de Hıristiyanlar tarafından Oğul Tanrı'nın annesi olarak takdim edilen Meryem'in resimleri Catalogne'da Monsterrat'ta, Le Puy ve Recamadour gibi yerler de hacıların ilgisini çekiyordu. Ayrıca Konstantinopolis, Athos Dağı ve Rusya gibi yerleri ta'zim etme gerekliliğini hissedilen bazı mucizevi ikonlar da mevcuttu⁷¹.

Haçlı Seferleri'ne kadar büyük kiliselerce hacla ilgili kült uygulamaları Doğu usullerine göre yapılırdı. Grekler küçük kiliselerdeki bazı anıtları resmî olarak ta'zim etme izni almışlardı. Latin Krallığı döneminde ise, Batı'ya özgü uygulama takip edilmiştir. Doğu hacıların gibi Batı hacıların da Kutsal Toprağı (Kudüs) ziyaret etmeye devam etmişlerdir. Fakat hac gittikçe tehlikeli ve zor olmaya başlamıştır. Bununla birlikte çekilen sıkıntılar ve karşı karşıya kalınan tehlikeler Hıristiyan inancına göre tövbe olarak kabul edilmiştir⁷².

⁷¹ Jaime Vidal, *a.g.e.*, s. 60-62.

⁷² Jaime Vidal, *a.g.e.*, s. 61.

C. Hıristiyan Haccı Konusunda Reformistlerin Ve Reform Karşıtlarının Tartışmaları

Hıristiyan hac uygulamaları Ortaçağ'ın sonuna doğru eleştiriye tâbî tutulmuştur. Erasme (1455-1536), hacıların ahmaklıklarından dolayı tapınakların kötüye kullanıldığını belirtip hac olgusunu alay konusu yaparken, Thomas a Kempis (1379-1471) ve diğer bazı yazarlar da hac olgusunun bâtinî bir din anlayışından kaynaklandığını ifade etmişlerdir. Luther (1483-1546), büyük kutsal kalıntıları içinde muhafaza eden Şato Kilisesi'nin (Wittenberg) kapısına meşhur 95 maddelik protesto yazısını astığı gün, aynı anda orada hac maksadıyla bulunan hıristiyanları görkemli açıklamalarıyla kendi yanına çekmiştir. Reformun yayılması sonucu, hac maksadıyla ziyaret edilen tapınaklar soyguna uğramış, kutsal kalıntılar ve kültürel resimler tahrip edilmiştir. Katolikler ise, reformcuların putperestlik ve boş inaçlarla eşit gördükleri imanın tüm eski görünümünü savunarak onlara karşı çıkmışlardır. Reform karşıtı prenslerin bizzat kendileri bu tapınakları hac niyetiyle sık sık ziyaret ederek ve çok görkemli yeni tapınaklar inşa ederek hacıları buralara gelmeye teşvik etmişlerdir. Amerika'nın keşfedilişi Katolik Kilisesi'ne Kuzey Avrupa'nın kaybolan nüfuzunu tekrar yakalama imkanı sağlamıştır. Bu gücü de arkasına alan Katolik Kilisesi tapınaklar ve hac siteleri yaparak yeni hac merkezleri oluşturmuşlardır. Meksika yakınındaki Tepeyac'da Guadalupe keşiş kulübesi, Cortesli yaşlı asker Bernal Diaz del Castillo tarafından sık sık mucize gösterilen yer olarak tanıtılmıştır. Meryem'in ve çarmıha gerilmiş haliyle İsa'nın mucizevî resimleri İspanyol İmparatorluğu'nun her eyaletinden gelen hacıların nazar-ı dikkatlerini celbetmiştir. Katolikler bunları yaparken, Kilise Babalarından bazılarının faaliyetlerini delil göstermişlerdir. Mesela, Gregoire Le Grand'ın (540-604) Cantorberyli Augustin'e Anglo-Sakson tapınakları üzerine kiliseler kurmasını tavsiye etmesi, Tourslu Martin (316-397) ve Boniface'ın, kesmiş oldukları kutsal ağaçların kerestesinden kiliseler yapmaları bu delillerden bazılarıdır. Chartresli Cryptos, Roma öncesi çağdan beri Ana Kraliçe'ye ait bir tapınaktı. Philippe Néri (1515-1595) ve François de Sales (1567-1622) gibi Reform karşıtı büyük azizlerin bazı tapınaklara büyük saygıları vardı. Onlar bu tapınakların birer hac mekanı olduğunu ifade ediyorlardı. Loyolalı Aziz İgnace (1491-1556) yeni

hayatına Montserrat'ta hac yaparak başlamış, orada bir gece boyunca ibadetle muşgul olmuş ve kılıcını Bakire Meryem'e bağış niyetiyle orada bırakmıştır. Sonra da dağın eteğindeki Manres Mağarasında manevî egzersizlerini yerine getirmiştir. Daha sonra yine hac maksadıyla Kudüs'e gitmiştir. Hac konusunda bu kadar titiz olan Aziz İgnas, aynı zamanda her papaz adayının, kendisine en yakın tapınağa giderek hac yapmak zorunda olduğu hükmünü vermiştir⁷³.

D. Modern Hıristiyanlık'ta Hac

Aydınlanma çağında popüler dinî uygulamalara pek değer verilmezdi. Bu sebeple hac da değerini bir miktar kaybetmişti. İlimiye sınıfı ve idareciler de bu noktada aynı düşüncedydiler. Alay edercesine popüler uygulamaları rasyonelleştirmek, frenlemek ve reforme etmek istiyorlardı. Rusya'da olduğu gibi Batı ülkelerinde de halk tabakası bu alışkanlıklardan etkilenmeye başladı. Kendisini aydın olarak tanımlayan despotların kararları halkın dindarlığına karşı olumsuz bir tutum sergiliyordu. Batı bu noktada Rusya'yı bile geride bırakıyordu. 1789 Fransız devrimi ve Napolyon'un kanpanyalarıyla Avrupa'nın diğer yerlerine de yayılan bu olumsuz tavır popüler hac uygulamalarının seyrini altüst etti. Hac mekanı olarak benimsenmiş olan sayısız tapınak bu düşüncenin kıyımına uğradı ve bunlardan bir çoğu sadece halkın hatıralarında ve hafızalarında kaldı. Bunlar ancak 1815'den sonra dinî cemaatler tarafından yeniden inşa edildiler veya yeniden ele geçirildiler. 1917'ye kadar Rusya yolları bir tapınaktan ötekine giden hacıların dolup taşardı. Özellikle Kiev mağaraları manastırında bulunan Aziz Antoine ve Théodose Tapınağı, Zagorok'ta bulunan Teslis (Trinité) Manastırındaki Aziz Serge Tapınağı ve Beyaz Deniz'in bir adasında bulunan Solovsky Manastırının kurucularına ait tapınak, hacıların en çok ziyaret ettiği yerlerdi. Rus hacıları kalabalıklar halinde Kudüs'e de giderlerdi. Orada birçok Rus manastırı ve hac konaklama tesisi vardı. Aynı zamanda Athos'a ve Bari'ye de giderlerdi. İmparatorluk hükümeti Aziz Nikolas Tapınağı'nı ziyarete gelen Rus hacıları için Bari'de hac konaklama yerleri yaptırmıştı. Bu hacılar, İsa duasını⁷⁴ okuyarak tapınaktan tapınağa dolaşırlardı⁷⁵.

⁷³ Jaime Vidal, *a.g.e.*, s. 63-64.

⁷⁴ Rab İsa! Ey Tanrı'nın Oğlu! Ben günahkara merhamet et.

⁷⁵ Jean Laloy, *Recits d'un Pelerin Russe*, Boudry (Suisse) 1966.

Batı'da 1789 Fransız ihtilaline karşı meydana gelen ayaklanmalardan sonra hac uygulamaları yeniden ortaya çıkmıştır. Birçok tapınak yeniden yapılmış ve tekrar hacıların nazar-ı dikkatlerini celbetmiştir. Batı'da da tapınaktan tapınağa sürekli dolaşan Benoit Joseph Labre isimli bir mistik hacıdan bahsedilir. Latin Amerika'da tapınaklarla ilgili olarak kaygı verici bir durum meydana gelmemiştir. Cumhuriyet hükümetlerinden bir çoğu bölgenin en popüler tapınaklarının Meryem'e ait olanlar olduğunu açıklamışlardır. Meksika'nın bağımsızlık mücadelesine iştirak eden Guadaluplu Notre-Dame Tapınağı en katı kilise karşıtı hükümetler tarafından bile korunarak, kapatılmaya cesaret edilememiştir. Geleneksel tapınaklar genel olarak bir azizin veya azizenin mezarı üzerine ya da kutsal olduğu kabul edilen bir yere yapılmıştır. Bu tür kutsal mekanlar en fazla XIX. ve XX. yüzyıl hacılarını kendilerine çekmiştir. Lourdes ve Fatima'da bulunan tapınaklarda olduğu gibi diğerlerinde de Meryem imajı öne çıkmaktadır. Bu imajlar genellikle çağdaş dünyaya, dünyanın yeni laik vizyonlarına karşı direnci güçlendirici ve hac olgusuna karşı bazı kimseler tarafından takınılan menfi tavrı ortadan kaldıracı mesajlar içermektedir⁷⁶. Lourdes ve Fatima günümüzde Avrupa'da hac maksadıyla en çok ziyaret edilen merkezlerdir. Lourdes yılda yaklaşık beş milyon, Fatima dört milyon, Paris'teki Rue de Bac ise bir milyon kişi tarafından ziyaret edilmektedir⁷⁷.

Hıristiyanlığın Anadolu topraklarında da ziyaret yerleri vardır. Bu mekanlar Hıristiyanlık tarihi ve önemli şahsiyetleriyle bağlantılıdır. Pavlus'un misyonerlik gezileri esnasında dolaştığı yerler bugün bazı hıristiyanlarca ziyaret edilmektedir. Antakya bu yerlerden biridir. Pavlus, Petrus ve Barnaba burada hıristiyanlığı yaymışlar, M.S. 252-300 yılları arasında bu şehirde on kilise toplantısı yapılmış ve ilk dönemlerde Antakya Kilisesi beş büyük kilise arasında yer almıştır. Diğer bir kutsal mekan da Efes'tir. Pavlus bir süre Efes'te kalarak Hıristiyanlığı yaymaya çalışmış, havarî Yuhanna ise burada yaşamış ve ölünce buraya defnedilmiştir. Hz. Meryem'in de Yuhanna ile birlikte Efes'e gelerek burada yaşadığı yolunda bir kanaat vardır; ancak bu zayıf bir ihtimaldir. Zira Epiphanius, Hz. Meryem'in Efes'e gittiğine ve orada öldüğüne dair görüşün

⁷⁶ Jaime Vidal, *a.g.e.*, s. 66.

⁷⁷ Harman, "Hac", *DİA*, II, 385.

ispat edilemediğini belirtmektedir⁷⁸. Bu kanaat, bir Alman mistiğin vizyonuna dayanmaktadır⁷⁹. Kilise Babaları da Efes'te Hz. Meryem'in bir evinin ve mezarının olduğundan hiç bahsetmemektedirler⁸⁰. Ancak bununla beraber Efes'te bulunan ve Hz. Meryem'e nispet edilen ev günümüzde bir hac mekanı olarak kabul edilmektedir. Hıristiyanlar buradaki kutsal sudan içerler ve dua ederler. Öte yandan Demre de (Antalya) hıristiyanlarca Saint Nicholas'ın (Noel Baba) yaşadığı ve defnedildiği yer olarak ziyaret edilmektedir. Burada IV. yüzyılda Myra (Demre) piskoposu olan Saint Nicholas'ya ait bir kilise de bulunmaktadır. Diocletien zamanında öldürülen ve Rus, Yunan ve Sicilya halklarının, çocukların ve denizcilerin koruyucu azizi olarak kabul edilen Nicholas'ın kemikleri XI. yüzyılda Güney İtalya'daki Bari'ye nakledilmiştir⁸¹.

E. Hıristiyan Haccının Yapılış Şekli

Hac için tapınağa ya da kutsal mekana gelen hıristiyan, niyetlenmiş olduğu ibadeti birkaç şekilde yerine getirir. Bunları maddeler halinde şöylece belirtebiliriz:

1. Bedenî dua: Bu dua, yüzüstü yere kapanma, elleri çaprazlama bağlama gibi hareketlerle yerine getirilir.
2. Sessiz tövbede bulunma: Çıplak ayakla ağır ağır dizler üzerine çökerek yapılır.
3. Su kullanma: Suya temas ederek ya da değişik şekillerde sudan faydalanarak ibadet yapılmış olunur.
4. Ayak egzersizlerini çoğaltarak Tanrı rızasını kazanma amacı güdülür.

Hac yapmak için Hıristiyanlık'ta kutsal olarak kabul edilen bir zamanı tercih etmek gerekir. Noel günlerinde Kudüs'e, Assomption (Hz. Meryem'in bedeninin melekler tarafından göğe çıkarıldığı günün anısına 15 Ağustos'ta kutlanan bayram⁸²) gününde de Lourdes'e gidilir. Yine Paskalya ve Pentikost günleri de hac yeri ve mekanı olarak kabul edilen yerlere doğru hac

⁷⁸ Bkz., Günay Tümer, *Hıristiyanlık'ta ve İslam'da Hz. Meryem*, Ankara 1996, s. 81-84, 88.

⁷⁹ Tümer, *a.g.e.*, s. 87.

⁸⁰ Tümer, *a.g.e.*, s. 89-93.

⁸¹ Harman, "Hac", *DİA*, II, 385-386.

⁸² Ali erbaş, *Hıristiyan Ayinleri (Sakramentler)*, İstanbul 1998, s. 29.

ziyaretlerinin en fazla yapıldığı tarihlerdir. Bu kutsal tarihlere fizikî olarak iştirak etmekle, kendilerini ezeli-ebedî gücün kaynaklarına yaklaşmış ve rûhî bir huzura ulaşmış hissederek. Ayrıca Kilise takvimiyle tespit edilmiş bir zamanda bir hatırayı yad etmek, hıristiyan haccının gayeleri arasındadır ve hıristiyanın ibadet hayatına bir canlılık kazandırır. Haftanın bir günü geleneksel olarak hac uygulamasına tahsis edilir. Mesela “Pazartesi hacları” veya “Cuma hacları” deyimleri kullanılmaktadır. Bu manada “Pazar hacları” diye kullanılan bir deyim hemen hemen bulunmamaktadır⁸³. Pazar gününün tüm hıristiyanların en önemli ibadet günlerinden birisi olması, dolayısıyla başka faaliyetlerle meşgul olacak zamanın kalmaması böyle bir deyim kullanılmamasının sebebi olabilir.

SONUÇ

İslam dışı dinlerin çoğunda hac ya da buna benzer bir uygulama mevcuttur. Genel olarak kutsal mekan tüm dinlerde haccın ortak noktası olarak kabul edilmektedir. Hepsinde olmasa da bir kısmında en önemli ortak noktalardan biri de kutsal zamandır. Ancak İslam’daki gibi zamanı ve mekanı vahiyle belirlenmiş, belli ölçüde zengin olma şartına dayandırılarak farz kılınmış, edasının ve kabulünün şartları ortaya konulmuş düzenli bir hac uygulamasına diğer dinlerde rastlanılmamaktadır. İbrâhimî kökenli Yahudilik ve Hıristiyanlık’ta bile İslam’daki gibi bir netlik yoktur. İslam’ın dışında hiçbir dinde, hacı olabilmek için Arafe günü Arafat’ta bulunma ve ertesi gün de Ka’be’yi tavaf etme gibi, belli bir mekan ve zaman kaydı yoktur. Diğer dinlerdeki hac, İslam’daki kutsal yerlerin senenin her gününde ziyaret edilebildiği gibi bir ziyarettir. Bunları İslam’daki nafil ibadet anlayışıyla izah etmek mümkündür.

Kudüs’ün Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam dinlerinin her üçünde de kutsal bir mekan olarak kabul edilmesi ve ziyaret edilmesi dikkat çekicidir. İçinde Mescid-i Aksâ’nın bulunmuş ve birçok peygamberin gelmiş olduğu yer olması Kudüs’ü Kutsallaştırmıştır. Mescid-i Akasâ İslam’a göre, ziyaret edilmeye layık

⁸³ Alphonse Dupront, “Pelerinege”, *Dictionnaire des Religions*, (Paul Paupard’ın yönetiminde), Paris 1993, II, 1552-1553.

üç mescitten biri ve ziyaret edilirse sevap kazanılacak bir yer olarak değerlendirilmektedir.

Yahudi ve Hıristiyan dinlerinde hac sadece Kitab-ı Mukaddes'teki bazı telmihlere dayandırılmış ve yüzyılları içine alan bir gelişim sürecinden sonra şekillenmiştir. Hac münasebetiyle hıristiyanlar arasında meydana getirilmek istenen dayanışma belki de hıristiyan haccının en önemli amaçlarından birisidir. Hıristiyanlık tarihi boyunca bu konu çeşitli yorumlarla hep gündemde tutulmuştur. Özellikle Haçlı Seferleri'nde hıristiyan haccı Hıristiyan Dünyası'nın kutsal toprakları ele geçirmek için gerçekleştirmiş olduğu plana alet edilmiş ve "kutsal hac" düşüncesi altında nice katliamlar yapılmış, bir yığın kutsal mekan yerle bir edilmiştir. Bugün de özellikle misyonerlik faaliyetleri noktasında hıristiyanların en çok önem verdiği ve yeni hac merkezleri ihdas ederek kullanmaya çalıştığı değerlerin başında hac olgusu gelmektedir.